

BALI – LOMBOK – OOST-JAVA

Een Balinese met offergaven
D. Edmunds/age fotostock

De regio's van deze gids

(zie de kaart aan de binnenzijde van het omslag)

1 Bali	blz. 83
2 Lombok	blz. 237
3 Oost-Java	blz. 282

Inhoud

NIET TE MISSEN

Een keuze uit de mooiste plekjes ... 6

DE REIS VOORBEREIDEN

Reistips.....12

NAAR BALI – LOMBOK – OOST-JAVA

Met het vliegtuig..... 15

Touropoperators..... 16

VOOR HET VERTREK

Profiel van Indonesië..... 18

Telefoneren naar Indonesië..... 18

De beste tijd voor uw reis..... 18

Wat neemt u mee?..... 18

Nuttige adressen..... 19

Formaliteiten.....20

Budget.....22

Overnachten.....22

Uit eten.....24

BALI – LOMBOK – OOST-JAVA

VAN A TOT Z.....26-48

Afdingen - Ambassades en consulaten - Antiek - Auto - Banken - Drugs - Elektriciteit - Etiquette - Feestdagen - Films - Fooien - Fotograferen - Geld - Gewoonten - Gezondheid - Internet - Kinderen - Maateenheden - Media - Roken - Sport - Taxi - Telefoneren - Tijdsverschil - Toeristenbureaus - Traditionele voorstellingen - Uitgaansleven - Veiligheid - Vervoer - Wandelen - Wasserettes - Water - Winkelen

MEMO

Evenementen 49

Leestips.....50

Muziek.....51

Kaarten.....51

INDONESIË ONDER DE LOEP

INDONESIË VANDAAG

Vaste normen en waarden54

Traditionele behuizing.....54

Elitair onderwijs.....56

Jeans of sarong?.....56

Economie.....56

Overheid.....59

Talen.....61

De Indonesische keuken.....62

NATUUR EN LANDSCHAP

Twee bogen over zee65

Vuurspuwende bergen66

Equatoriaal klimaat

en moessons67

Weelderige flora.....68

Originele fauna.....72

Schatten van de zee.....74

Bedreigd paradijs.....76

STEDEN EN BEZIENSWAARDIGHEDEN

1 BALI

Bali in breder perspectief	86
<i>Het dagelijks leven op Bali</i>	86
<i>Duizenden tempels</i>	90
<i>Kunst ten dienste van de goden</i>	95
<i>Geschiedenis van Bali</i>	98
<i>Balinese etiquette</i>	102
Denpasar	104
Agglomeratie van Kuta.....	114
Bukit Badung	130
Sanur.....	136
Penida-archipel.....	147
Ubud	154
Rond het Bratan-meer	180
Oost-Bali	189
Gunung Agung	206
Gunung Batur	210
Lovina Beach en de noordkust	219
West-Bali.....	230

2 LOMBOK

Lombok in breder perspectief	240
<i>Lombok, land van de Sasak</i>	240
<i>Geschiedenis van Lombok: van verovering naar verovering</i>	242
Mataram	243
Senggigi en de noordwestkust ...	249
Gili-eilanden.....	256
Gunung Rinjani	266
Tetebatu	270
Kuta-Lombok: zuidelijke route	273

3 OOST-JAVA

Oost-Java in breder perspectief....	284
<i>Bevolking:</i>	
<i>de Javaanse smeltkroes</i>	284
<i>Architectuur:</i>	
<i>van candi tot kraton</i>	287
<i>Kunst en kunstnijverheid:</i>	
<i>het alledaagse heilig maken</i>	289
<i>Natuur:</i>	
<i>een wonderbaarlijke diversiteit</i> ...	292
<i>Geschiedenis:</i>	
<i>trempunt van beschavingen</i>	295
Yogyakarta en omgeving.....	302
Dieng-plateau	332
Borobudur	337
Prambanan	343
Solo (Surakarta).....	350
Surabaya.....	362
Malang	374
Gunung Bromo	382
Kawah Ijen	387

Woordenlijst	392
Register	399
Kaarten en plattegronden	405

**RAADPLEEG VOOR
IEDERE PLAATS ONS
ADRESBOEKJE**

Niet te missen

De schitterende sawa's rond **Ubud**★★ (Bali, blz. 154)

Het meer en de caldeira van de **Gunung Batur**★★★, een onvergetelijk schouwspel (Bali, blz. 210)

Een keuze uit de mooiste plekjes

De traditionele boten van de **Gili-eilanden**★★ (Lombok, blz. 256)

Detail van het beroemde tempelcomplex van **Prambanan**★★★ (Java, blz. 343)

De turquoise lagune van **Mushroom Bay**★★★ bij Nusa Lembongan★★ (Bali, blz. 149)

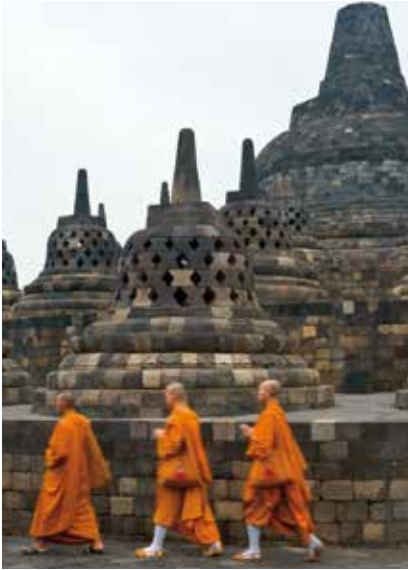

De vulkaan **Bromo**★★★, die jaarlijks 200.000 bedevaartgangers trekt tijdens het Kasada-feest (*Java, blz. 384*)

De **Ulun Danu Bratan-tempel**★★★ aan het Bratan-meer (*Bali, blz. 183*)

Boeddhistische monniken bij de **Borobudur**★★★ (Java, blz. 337)

Mawun Beach★★★ aan de zuidkust van Lombok (Lombok, blz. 274)

De **Gunung Rinjani**★★★, een van de mooiste klimtrajecten van Indonesië (Lombok, blz. 266)

Fotografie:

blz. 6: C. Buchanan/age fotostock (boven)/C. Montearth/age fotostock (onder)
 blz. 7: M. Williams-Elli/age fotostock (linksboven)/B. Morandi/hemis.fr (rechtsboven)/R. Dirscherl/age fotostock (onder)
 blz. 8: N. Brumard/Michelin (boven)/Melba/age fotostock (onder)
 blz. 9: J. Arnold/hemis.fr (linksboven)/M. Williams-Elli/age fotostock (rechtsboven)/R. Cintract/hemis.fr (onder)

Bali – Lombok – Oost-Java van A tot Z

AFDINGEN

Afdingen is heel gebruikelijk. Ga van tevoren na wat de gangbare prijs is van een bepaalde dienst of artikel, liefst bij een derde onafhankelijke partij, zodat u de verkoper niet beledigt door veel te weinig te bieden voor zijn dienst of product, maar uiteraard ook om te voorkomen dat u veel te veel betaalt.

Na een paar ritjes met een **betjak**, zult u beter kunnen inschatten wat de gangbare prijs voor een bepaalde afstand is. Vergeet echter niet dat betjak-fietsers helemaal onder aan de sociale ladder staan en dat voor deze mensen elke duizend roepia telt. De tarieven van de **bemo** liggen vast, maar chauffeurs willen westerlingen nog wel eens een hogere prijs rekenen: kijk hoeveel de Indonesiërs betalen, zodat u een idee heeft van de juiste prijs. Hetzelfde geldt wanneer u een auto, motor of fiets **huurt**.

In drukbezochte gebieden moet u onderhandelen over de prijs van een **hotelkamer**, vooral in het laagseizoen of wanneer u meer dagen blijft.

Ook bij het **winkelen** kan er worden afgedongen, zowel op de markt als in de winkels, behalve wanneer het prijskaartje een vaste prijs vermeldt. Doet de verkoper niets van de duidelijk te hoge prijs af, maak dan aanstalten om weg te lopen. Als uw prijs redelijk is, zal de

verkoper u vaak achterna komen en een betere prijs bieden. Het is moeilijk om de waarde van iets te bepalen, vooral omdat in toeristische plaatsen de prijzen makkelijk worden verdubbeld of verdrievoudigd. Wanneer de verkoper uw prijs aanvaardt, bent u 'moreel' verplicht het artikel in kwestie te kopen.

's Morgens heeft u meer kans om uw slag te slaan omdat sommige verkopers de eerste koper van de dag traditiegetrouw een goede prijs bieden.

Ongeacht uw levensstandaard bent u in de ogen van een Indonesiër onnoemelijk rijk. Feit is dat u als toerist altijd meer zult betalen dan een lokale klant, maar het is zeker niet slecht bedoeld! Beschouw het als een soort – nog altijd erg lage – 'belasting op rijkdom'.

AMBASSADES EN CONSULATEN

Nederlandse ambassade –

Jl. H.R. Rasuna Said Kav. S-3
Kuningan, Jakarta 12950 -
☎ (+62) 215 248 200 -
www.indonesie.nlambassade.org.

Belgische ambassade –

Deutsche Bank Building 16th floor,
Jalan Imam Bonjol 80, 10310 Jakarta
-☎ (+62) 213 162 030 - <http://diplomatie.belgium.be/indonesia/>.

Nederlands honorair consulaat –

Jl. Raya Kuta 127, Denpasar -
☎ (+62) 361 761 502 -
dutchconsulate@kcbtours.com.

Belgisch ereconsulaat –

Jalan Darmo Baru, Barat 1, 22
Surabaya 60189, Java Timur,
Surabaya - (+62) 343 740 275 -
utp@indo.net.id.

ANTIETK

U zult meer namaak tegenkomen (kopieën van Mojopahit-terracottabeelden, bronzen hindoebeelden, of zelfs 'heuse' Borobodur-beelden) dan echte voorwerpen (van meer dan 20 jaar oud). Als u er genoeg verstand van heeft om het onderscheid te kunnen maken, informeer dan naar de beste antiekwinkels; meestal zijn die in de grote steden gevestigd, zoals in Yogyakarta. Daar kunt u wellicht een paar mooie oude ambachtelijke voorwerpen van hout of metaal vinden. Oude krissen zijn echt heel zeldzaam, dus de meeste die u te koop worden aangeboden, zijn kopieën. Die kunnen echter ook de moeite waard zijn, als u er maar niet de prijs van een antieke dolk voor betaalt!

 Goed om te weten – Het is verboden om voorwerpen ouder dan 50 jaar uit te voeren.

AUTO

 Ook 'Taxi', blz. 38, en 'Vervoer', blz. 40.

De auto is verreweg de beste manier om op eigen gelegenheid de eilanden te verkennen. Op Java en in veel andere delen van Indonesië is het raadzaam of soms zelfs verplicht om een auto met chauffeur te huren, maar op Bali en Lombok is het heel goed mogelijk om zelf met een auto rond te rijden. Met een auto zult u heel wat tijd winnen, voorkomt u lange en vermoeiende busreizen en kunt u overal stoppen om te genieten van het landschap, iets te bekijken of gewoon even uit te rusten. Als u toch een chauffeur huurt en een rit van een paar dagen gaat maken, dan moet u ook de

(geringe) kosten voor de overnachtingen en het eten van de chauffeur betalen. Spreek van tevoren duidelijk de prijs voor een auto met chauffeur af en welke plaatsen u wilt bezoeken.

Een auto huren

In de drukste toeristenplaatsen zijn er huurauto's te krijgen, zowel met als zonder chauffeur. Grote internationale verhuurbedrijven (Avis, Europcar, Hertz) hebben een kantoor in de luchthavens, de grootste steden en grote hotels, maar **lokale autoverhuurbedrijven** bieden vaak interessantere tarieven. Kijk of de auto geen mankementen heeft (remmen, claxon, lichten, ruitwissers, banden en airco) en of de verzekering in orde is. Verzekeringen hanteren doorgaans een tamelijk hoog eigen risico. Vraag altijd om een contract waarbij schade aan derden is verzekerd. In theorie moet u over een internationaal rijbewijs beschikken en minstens 18 jaar oud zijn. Hoewel de veiligheidsgordel verplicht is, ontbreekt die in veel auto's. Auto's die op Bali worden gehuurd mogen niet het eiland af (elders mag dit wel).

Reken minstens IDR 150.000/dag (€ 9,60) voor een basismodel zonder chauffeur (Jeep Suzuki Jimny; niet geschikt voor meer dan twee personen, want de plaatsen achterin zijn krap en de raampjes kunnen niet open), minstens IDR 300.000 (€ 26,40) voor een **Toyota Avanza** of een **Toyota Kijang** (vijf tot zeven plaatsen); de prijzen verschillen afhankelijk van het model, de regio, het seizoen en het bedrijf (probeer een korting te bedingen als u de auto voor meer dagen huurt).

Wegen

De grote doorgaande wegen op Java, Bali en Lombok worden redelijk goed onderhouden. De **Mandara Toll Road** (een bijna 13 km lange brug) die in 2013 op Bali is gebouwd om het drukke

verkeer in de regio te ontlasten, is een verbindingsweg tussen Denpasar, het vliegveld Ngurah Rai en het zuiden van Kuta.

Rijgedrag

In Indonesië rijdt men **links**. Links heeft voorrang, maar in de praktijk komt het erop neer dat de grootste auto's of degenen die het hardst toeteren voorrang krijgen. Inhalen in een onoverzichtelijke bocht is hier schering en inslag. In principe geldt er een **maximumsnelheid** van 50 km/uur in de stad en van 90 km/uur daarbuiten. Rijd nooit **in het donker**. Let altijd op: er lopen heel vaak mensen langs de kant van de weg, al dan niet met vee, om nog maar te zwijgen van de vele straathonden. Doe als de Indonesiërs: claxonneer onophoudelijk om voetgangers, motorrijders en dieren te waarschuwen.

Benzine

Vergeet niet te tanken voor vertrek, en als u een langere tocht gaat maken, bekijk dan van tevoren waar benzinstations zijn te vinden (**Pertamina**, het overheidsbedrijf, heeft een monopoliepositie), want die zijn er lang niet overal. In geval van nood kunt u in kraampjes langs de weg flessen met benzine (*bensin*) kopen.

Kaartmateriaal

Ter plaatse zijn goede **wegenkaarten** en stadsplattegronden te koop (zie 'Kaarten', blz. 51). Als u naar de weg vraagt, weet dan dat Indonesiërs bijna nooit kaartlezen: ze zullen uw kaart nieuwsgierig bekijken, maar aan hun aanwijzingen zult u niet veel hebben. Weet ook hoe u hun reacties moet interpreteren (zie 'Geen ja en geen nee', blz. 33).

Goed om te weten –

Indonesiërs oriënteren zich aan de hand van de windrichtingen, niet met richtingaanwijzers naar links of naar rechts. Een **kompas** kan handig zijn.

Politie

De agenten, die zich meestal verdedt in een bocht opstellen, ver-zinnen altijd wel iets om een boete te kunnen uitdelen en zo een extra zakcentje op te strijken. Het heeft vaak geen zin om aan te tonen dat u te goeder trouw handelde. Als u bij een ongeluk betrokken raakt, zal men bijna altijd de fout bij u leggen, ook al bent u het slachtoffer, en van de politie hoeft u geen hulp te verwachten. Wordt u zomaar aangehouden en moet u een exorbitant hoge boete betalen, laat u dan niet zomaar intimideren. Het hoofd koel houden is hier de regel (zie blz. 29): blijf kalm, verdedig u duidelijk en toon geduld. Probeer op zo'n moment niet uw (beperkte) kennis van het *Bahasa Indonesia* uit, vaak werkt dat in uw nadeel. De beste oplossing is om de hulp in te roepen van een Indonesische 'vriend' of de eigenaar van het hotel waar u verblijft: over het algemeen daalt de rekening aanzienlijk in aanwezigheid van een autochtoon.

BANKEN

Aan het loket van bepaalde banken in de voornaamste steden en toeristische plaatsen kunt u op vertoon van uw identiteitsbewijs roepia's opnemen met uw creditcard. Geldautomaten (**ATM**) zijn aanwezig in de grote steden en toeristische plaatsen (Visa en Mastercard).

DRUGS

Betrapt worden op het gebruik van drugs of met drugs op zak is geen pretje in Indonesië, zelfs niet wanneer het om heel kleine hoeveelheden gaat. Er staan **zware straffen** op. De politie doorzoekt soms de taxi's en voert regelmatig controles uit in bars en hotels, vooral op Bali. Als u iets van drugs wordt aangeboden, weiger dit dan steevast, tenzij u, net als veel andere toeristen, van een 'verlengd verblijf' wilt genieten

in de gevangenis van Keroban. De plaatselijke wetgeving maakt geen onderscheid tussen softdrugs en harddrugs. Op drugshandel staat de doodstraf. In januari 2015 is een Nederlander wegens vermeende betrokkenheid bij drugshandel geëxecuteerd.

ELEKTRICITEIT

Bijna overal is **220 volt** beschikbaar, slechts hier en daar werkt men nog met 110 volt. Neem dus voor de zekerheid een adapter mee als u ook minder toeristische plaatsen bezoekt. Stopcontacten hebben bijna altijd twee ronde openingen, zoals bij ons. Buiten de grote steden valt de stroom heel vaak uit. Het is dus raadzaam om altijd een zaklamp bij u te hebben.

ETIQUETTE

 Ook 'Gewoonten', blz. 32.

Hoewel de Indonesiërs erg verdraagzaam zijn, moeten buitenlanders rekening houden met enkele gebruiken om te voorkomen dat ze de lokale bevolking voor het hoofd stoten of in verlegenheid brengen.

Kleding

De Indonesiërs, van wie het merendeel moslim is, houden erg vast aan tradities. Draag daarom als teken van respect nette kledij, vermijd al te korte broeken of rokjes, diepe halsuitsnijdingen en doorzichtige kleding.

Indonesiërs beschouwen een korte broek als iets wat men binnenshuis draagt; ze dragen een short dus alleen thuis of op het strand en als het niet anders kan, in sommige toeristische plaatsen. In de stad, bij de overheidsdiensten en sowieso in gebedsplaatsen zijn een lange broek en een rok tot onder de knie verplicht, evenals lange mouwen of mouwen die op z'n minst de schouders bedekken.

In toeristische plaatsen (zoals Kuta) dragen sommige westerse vrouwen

dunnere kledij, bezoeken ze de stad gekleed in bikini of badpak en liggen ze in monokini op het strand. De verdraagzame autochtonen hebben dit 'excentrieke gedrag' inmiddels aanvaard, maar praten er daarom niet minder over. Op Java en op Lombok, waar de moslimcultuur prominenter aanwezig is, verwacht men van toeristen dat ze de tradities respecteren.

Over voeten...

Voordat u een huis of moskee betreedt, moet u uw **schoenen uittrekken**. Met de voet naar iemand wijzen of de onderkant van de voet opvallend laten zien, wordt als zeer onbeleefd ervaren.

... en handen

De linkerhand is onrein en mag eigenlijk alleen worden gebruikt voor de lichaamshygiëne. Wanneer iemand de linkerhand toch voor iets anders gebruikt, wordt dit opgevat als een belediging. Gebruik daarom uitsluitend uw **rechterhand** om te eten, te groeten of iemand aan te raken, iets te geven of in ontvangst te nemen.

Begroetingen

Over het algemeen begroeten mensen elkaar met een **handdruk**, waarbij ze ook licht het hoofd buigen en zich, in sommige gevallen althans, aan elkaar voorstellen. Moslims leggen daarna kort de rechterhand op het hart, wat een teken van vriendelijkheid is. Iemands hoofd aanraken is onfatsoenlijk (ook een kleine en goedbedoelde aai over het hoofd van een kind), net als een vriendschappelijk klopje op iemands rug geven.

Houd het hoofd koel

Files, onnodige politiecontroles, trage ambtenaren, eindeloze ritten in overvolle bussen: nooit ofte nimmer zal een Indonesiër zijn stem verheffen of enig teken van ontevredenheid, nervositeit of ongeduld laten blijken.

Bali 1

BALI IN BREDER PERSPECTIEF

Het dagelijks leven op Bali	86
Duizenden tempels	90
Kunst ten dienste van de goden	95
Geschiedenis van Bali	98
Balinese etiquette	102
▶ DENPASAR	104
10 km ten zuiden van Denpasar:	
▶ AGGLOMERATIE VAN KUTA	114
In het uiterste zuiden van Bali:	
▶ BUKIT BADUNG★	130
7 km ten zuidoosten van Denpasar:	
▶ SANUR	136
Ten zuidoosten van Bali:	
▶ PENIDA-ARCHIPEL★★	147
25 km ten noorden van Denpasar:	
▶ UBUD★★	154
Ten noordwesten van Ubud:	
▶ ROND HET BRATAN-MEER★★	180
Vanuit Klungkung:	
▶ OOST-BALI★★	189
Ten noordoosten van Klungkung:	
▶ GUNUNG AGUNG★★	206
Ten noorden van Klungkung:	
▶ GUNUNG BATUR★★★	210
80 km ten noorden van Denpasar:	
▶ LOVINA BEACH EN DE NOORDKUST★	219
Vanuit Antosari:	
▶ WEST-BALI★	230

Het dagelijks leven op Bali

Bali telt 4 miljoen inwoners, die voor 95 procent **hindoe** zijn en een kleine enclave vormen in een reusachtig moslimland. Deze religieuze minderheid komt voort uit de Indo-Javaanse beschaving, waarvan het **kastenstelsel** een erfenis is. Boeren en ambachtslieden, die ruim in de meerderheid zijn, behoren tot de laagste kaste van de *sudra*. De plaatselijke aristocratie is verdeeld tussen de kasten van de *brahmana* (priesters en geletterden), *satria* (vorsten) en *wesia*, (krijgers en bestuurders van het koninkrijk). Hoewel deze hiërarchie sterk aan het vervagen is, speelt ze nog een rol in sommige godsdienstrituelen en het gebruik van verschillende taalniveaus.

Alleen de **Bali Aga-gemeenschap** (🌀 *Tenganan*, blz. 193, en *Trunyan*, blz. 214), de oorspronkelijke eilandbevolking, bleef wars van het kastenstelsel. Tijdens de immigratie van de Majapahits in de 15de eeuw vluchtten deze inheemse Balinezen naar afgelegen gebieden op het eiland en weigerden de Indo-Javaanse cultuur over te nemen en behielden hun eigen oude tradities. Javanen, Madurezen, Sasak uit Lombok en Buginezen stromen nog steeds massaal naar Bali toe vanwege de aantrekkelijke toeristenmarkt, aangevuld met kleine groepen **Chinese** en **Indiase** handelaren. Daarnaast telt Bali een toenemend aantal expats, onder wie Australiërs, Japanners en Europeanen (vooral Fransen en Italianen).

EEN FANTASTISCH LEEFKLIMAAT

Ondanks zijn kleine afmetingen – 140 km van oost naar west en 80 km van noord naar zuid – vertoont Bali sterke geografische contrasten. De bergketen van vulkanische oorsprong die zich van oost naar west uitstrekt, bevat verscheidene **werkzame kraters**, waarvan de Gunung Agung met 3014 m de hoogste is. Hun uitbarstingen hebben de grond vruchtbaar gemaakt, terwijl de bergtoppen regenwolken vasthouden die meren en rivieren van water voorzien.

Op 8° zuiderbreedte profiteert Bali van een aangenaam **tropisch klimaat** met een gemiddelde vochtigheidsgraad van 80 procent. Twee seizoenen wisselen elkaar af: het droge vanaf april en het warmere natte vanaf oktober. Het hele jaar valt er echter neerslag en de temperaturen, die schommelen tussen de 24 en 31 °C, zijn meer afhankelijk van de hoogte dan van de seizoenen. Het ontbreekt Bali dus niet aan water. Dit wordt gebruikt voor een ingenieus

Legong-voorstelling
S. Lemeire/hemis.fr

irrigatiesysteem dat voor twee overvloedige oogsten per jaar zorgt. In het zuiden, de rijtschuur van het eiland, bevoeien talloze meren en rivieren de **sawa's** op de zacht glooiende hellingen. De drogere smalle kustvlakte in het noorden is gewijd aan de teelt van **koffie**, kopra en vee, die hoofdzakelijk bestemd zijn voor de export. In de hooggelegen gebieden, die natter en koeler zijn, worden fruit, groenten, bloemen, koffie, kruidnagel, tabak, vanille en cacao verbouwd.

West-Bali, dat bestaat uit een nationaal park met grote oerwouden, is armer en dunner bevolkt. Hetzelfde geldt voor het noordoosten, waar de uitbarstingen van de Agung grote schade hebben aangericht, en vooral voor het kalkplateau van het schiereiland Bukit en de onvruchtbare eilanden Nusa Penida en Nusa Lembongan.

DIEPGEWORTELDE TRADITIES

Voor de Balinezen weerspiegelt de maatschappelijke orde een onveranderlijke kosmische orde die alle aspecten van het dagelijks leven regelt. Hun universum onderscheidt enerzijds positieve **hemelse krachten** – verbonden met de voorvaderen, hemel en bergen – en menselijke krachten, en anderzijds negatieve **aardse krachten**, die overeenkomen met de zee en de onderaardse wereld. Deze hiërarchie komt als microkosmos op alle niveaus tot uiting en bepaalt zowel de indeling van de huizen, dorpen en tempels als de structuur van het menselijk lichaam zelf.

Een hechte gemeenschap

Iedere Balinees zit in een strak netwerk van sociale, religieuze en economische instellingen die zijn maatschappelijke positie, rol en dagelijkse plichten bepalen. Hij bestaat op de eerste plaats als lid van een groep en daarna pas als individu. Hij behoort tot zijn *desa* (dorp), *banjar* en *subak* (zie blz. 88) en maakt daarnaast vaak deel uit van andere verbanden (bijvoorbeeld de gamelanspelers). De **dorpen** zijn bestuurlijke eenheden die sociale en religieuze kernen vormen waaraan iedere Balinees gehecht blijft, hoewel dat de laatste jaren verandert door de explosie van het toerisme. Ook stedelingen blijven betrokken bij het leven in hun geboortedorp en volgen de *adat* (gewoonterecht). Elk dorp is volgens een soortgelijke plattegrond gebouwd. In het midden, op het kruispunt van twee hoofdstraten, ligt doorgaans een **plein** (*alun-alun*) met de voornaamste gebouwen: de markthal, het paleis van de vorst (*puri*), de waarschuwingstoren (*kulkul*) en de waringin, de heilige boom van de hindoes. De drie hoofdtempels van het dorp (*kahyangan tiga*) worden geplaatst volgens

Rond het Bratan-meer

Districten Badung, Buleleng en Tabanan

Hoogte 900 m in Munduk, 1250 m in Bedugul – Fris klimaat, mistig en regenachtig

Het heuvelland van Midden-Bali is schitterend. Op de hellingen van de vulkanen vormen de rijstvelden immens brede treden, de bergbeken hebben dichtbegroeide kloven uitgesleten, waar ze zich soms met imposante watervallen in stortten, en op de bodem van oude kraters liggen meren die vaak in mist zijn gehuld. Doordat het er koel is en vaak regent, zijn de hellingen een vruchtbare bodem voor koffie, cacao, vanille en kruidnagel. De plantages zijn door de Nederlanders bij wijze van experiment aangelegd en gedijen nog goed, naast de tuinbouwgewassen waar de bewoners van leven. Dit gebied heeft zich toegelegd op het ecotoerisme. De infrastructuur blijft achter bij andere delen van Bali, maar men komt hier juist voor de rust, ver van het massatoerisme.

 ADRESBOEKJE: BLZ. 185

LIGGING

Regiokaart (blz. 84-85) – Detailkaart (blz. 182). Rondrit van 100 km vanuit Sangeh. Overnachting in Bedugul, Candi Kuning en Munduk.

 Zie 'Aankomst/Vertrek' in het 'Adresboekje': blz. 185.

AANRADERS

De Pura Batukaru; de Pura Ulun Danu Bratan in de ochtendmist; de omgeving van Munduk.

PLANNING

Een tot twee dagen; overnacht bij het meer om 's morgens heel vroeg op pad te gaan, voordat de wolken komen opzetten (neem warme kleding mee voor aan het einde van de dag).

MET KINDEREN

De Canopy Walk® in de botanische tuin.

Het Bratan-meer en de Pura Ulun Danu Bratan
T. Mannakee/Sime/Photononstop

Rondrit Detailkaart (blz. 182)

► Rondrit van 100 km vanuit Sangeh, ten noordwesten van Ubud, in donkerrood aangegeven op de kaart van het Bratan-meer – een tot twee dagen.

SANGEH, HET APENBOS

► Rijd vanuit Ubud eerst zuidwaarts naar Campuhan, sla bij de T-splitsing in Sayan links af en daarna in Kengetan rechts af; houd na Mambal bij de tweesprong rechts aan, evenals bij de T-splitsing in Keraman, waarna borden de weg naar Sangeh wijzen: eerst rechtdoor en dan rechts - 8.00-18.00 u - toegangsprijs. Tussen de muskaatbomen staat een met mos overwoekerde tempel.

★ Pura Bukit Sari

In en om de tempel huist een vervaarlijke kolonie makaken, die pakken wat ze pakken kunnen, op het agressieve af, en toch als heilige dieren worden beschouwd. Het is dus raadzaam om de tempel met een gids te bezichtigen die de apen met zijn katapult op afstand houdt; en wee degene die bananen of pinda's koopt, want die wordt onmiddellijk door alle apen belaagd. Ze zijn ook verzot op hoeden, zonnebrillen, fototoestellen en portemonnees!

► Rijd verder naar het noorden en sla in Petang links af naar Bedugul.

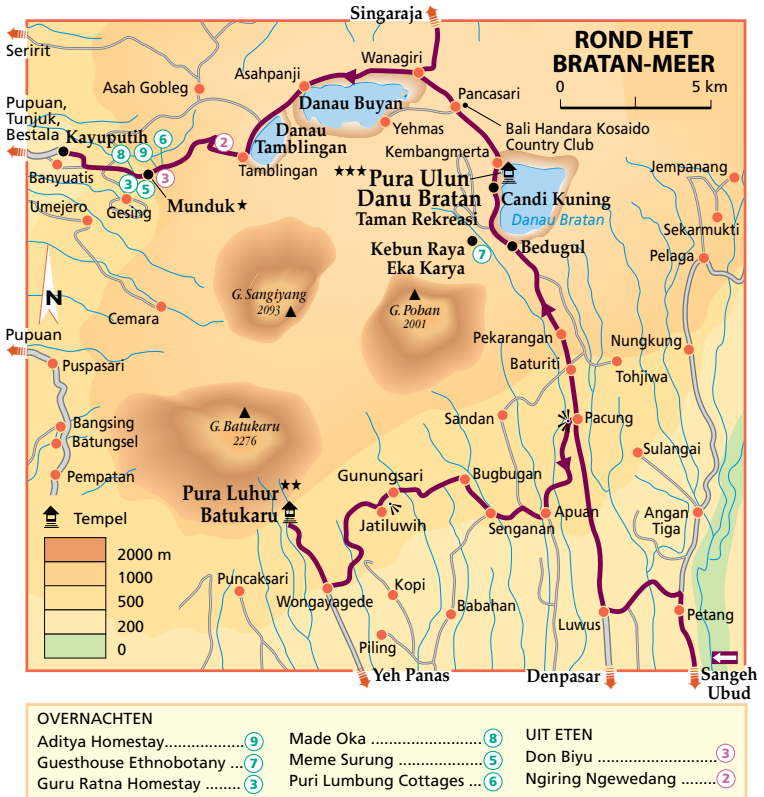
Een **weggetje**★ (hier en daar in slechte staat) kronkelt tussen steile hellingen begroeid met bananbomen, bamboe en varens, en komt uit bij **Luwus**, aan de grote weg van Denpasar naar Bedugul en Singaraja.

★★ DE ZUIDHELLINGEN VAN DE GUNUNG BATUKARU

► Tussen Pacung en Jatiluwih slingert de **weg**★★ door het bos.

EEN LEGER APEN KWAM UIT DE LUCHT VALLEN

Volgens een Balinese versie van het *Ramayana*-epos zouden de makaken in het bos van Sangeh volgelingen zijn van Hanuman, de aanvoerder van het apenleger, die uitzonderlijk sterk was en door de lucht kon vliegen. Dit leger ging op pad om de demon Ravana te doden en ze vermorzelden hem tussen de twee helften van de mythische berg Meru (het middelpunt van de wereld, volgens de hindoeïstische scheppingsleer), aangezien Ravana niet op aarde en ook niet in de lucht kon worden verslagen. In de strijd viel een stuk van de berg naar beneden, dat vlak bij Sangeh op aarde terechtkwam, samen met de apen die erop zaten.

Soms hangen er bamboestruiken over de weg, maar op de een of andere manier is er altijd wel een doorgang mogelijk. Sla in Apuan bij de markt rechts af. Algauw doemen er schitterende **sawa's**★★★ op, gehuld in een dunne nevelsluier die ook om de bergen hangt, of juist glinstert in de zon, als er net een straal doorbreekt. De mooiste rijstterrassen liggen rond de dorpen Gunungsari en Jatiluwi. Bij helder weer reikt het **panorama**★★★ tot het zuiden van het eiland. Rijd door om de weg weer op te pakken naar de Pura Batukaru.

★★★ Pura Luhur Batukaru

8.00-17.00 u - toegangsprijs - bezoekers met blote benen moeten een sarong om. Op de hellingen van de heilige Gunung Batukaru (2276 m) doemt de **tempel** op uit een weelderige vegetatie, een oase van rust en koelte die vaak in mist is gehuld. De met mos begroeide beelden staan tussen boomvarens, krotens, bamboestruiken en bananenbomen, en zijn het toevluchtsoord van een enorme **vlinderkolonie**. Op de belangrijkste binnenplaats staan verschillende **meru** met gelaagde daken, die zijn gewijd aan de voorouders van de Tabanan-dynastie en aan plaatselijke beschermgoden, zoals Maha Dewa, de godin van de bergen. In een lager gelegen vijver ligt een eilandje met twee altaren die waarschijnlijk zijn gewijd aan de godin van het Tamblingan-meer en aan de god van de Gunung Batukaru.

Rijd terug naar Jatiluwi en ga vandaar verder naar Bedugul, of neem in zuidelijke richting het weggetje dat bij Meliling op de hoofdweg uitkomt.

ROND HET BRATAN-MEER

Wie het weggetje naar het zuiden neemt, kan halverwege even stoppen in Penataran bij de heetwaterbronnen van **Yeh Panas** om een duik te nemen in een van de **warme baden★★**, of in Wanasari een kijkje nemen bij de **vlin-derboerderij**.

IN DE KRATER

Aan het begin van **Bedugul** staat aan de linkerkant een poort met een grote stenen maiskolf ervoor: dit is de ingang van de botanische tuin.

Botanische tuin (Kebun Raya Eka Karya)

☎ (0368) 220 50 - www.keburnrayabali.com - 7.00-18.00 u - IDR 18.000, auto IDR 12.000, motor IDR 3000 - zie 'Sport en ontspanning', 'Bali Treetop Adventure Park' voor een spannende Canopy Walk, blz. 187.

Dankzij de uitstekend onderhouden verharde paden is dit een heerlijke plek om te wandelen in de koelte van het bos, in de schaduw van de boomtoppen die in de mist verdwijnen. Balinese families komen er ook vaak om te luieren of te picknicken en de kinderen uit het dorp mogen graag een balletje trappen op het gras. De **actussen** in de kas, de verzameling orchideeën en de traditionele geneeskrachtige planten zijn ook de moeite waard.

▶ *Ga terug naar de weg en sla bij de maiskolf links af.*

Het is leuk om even een kijkje te nemen op de **markt★**, die weliswaar toeristisch is, maar ook heel kleurrijk. Alles wat in de omgeving groeit, is hier volop te verkrijgen – groenten, fruit, specerijen, maar ook bloemen voor offergaven, rozen en orchideeën – en de meeste andere markten op Bali halen hun spullen hier.

▶ *Rijd door naar Candi Kuning, aan de oever van het Bratan-meer.*

Candi Kuning

Taman Rekreasi – 8.00-18.00 u - *toegangsprijs*. Dit watersportcentrum, de grote attractie van het Bratan-meer, is heel populair bij de Indonesiërs, vooral jongeren uit Java, die graag met toeristen op de foto willen om een souvenir te hebben van zichzelf met hun westerse 'vriend'. Er zijn motorsloepen, roeiboten en waterfietsen te huur om een **tochtje op het meer** te maken.

Pura Ulun Danu Bratan★★★ – IDR 30.000. Dit prachtige tempeltje staat op twee eilandjes en de sierlijke *meru* weerspiegelen in het rimpelloze water van het meer. Het is gewijd aan de plaatselijke godin Dewi Danu en wordt vereerd door de bewoners van de dorpen stroomafwaarts, waarvan de akkers door het meer worden geïrrigeerd. Vlakbij staat een wonderlijke stenen **stoepa★** met boeddha's. Wie deze plek op zijn mooist wil zien, moet 's morgens vroeg komen, als er nog niemand is en de stilte nog niet wordt verstoord door de herrie van brommers en luidsprekers. Als de zon tegenover de tempel opkomt, trekt de mist van het meer op en worden de bergen eromheen zichtbaar, met een rij bomen die als schimmen op de kammen staan, terwijl in het oosten de top van de Agung opdoemt. Bij het meer zijn dorpelingen aan het werk: een visser haalt zijn net binnen, een man schildert zijn boot en vrouwen doen de was of zepen hun kinderen in.

▶ *Neem weer de weg naar Singaraja. Rijd rechtdoor over de mooie weg met haarspeldbochten naar Lovina (blz. 219) of de waterval van Gitgit (blz. 221). Wie de rondrit wil aanhouden, moet bij Wanagiri links afslaan.*

★ **Over de bergkam**

Na Wanagiri voert een weggetje links over de bergkam en biedt weldra uitzicht op het blauwe water van het **Buyan-meer** en de omringende akkers, en daar vlakbij het kleine **Tamblingan-meer** dat achter een bomenhaag opdoemt.

👣 Er loopt een wandelroute om deze meren; vraag inlichtingen bij de Puri Lumbung Cottages (zie 'Overnachten', blz. 186).

▶ Volg aan het einde van de weg de richting Tamblingan en daarna Munduk.

★ MUNDUK

Er loopt een kronkelweg naar dit dorp, waar tijdloze huisjes als een lang lint langs de weg staan. Er zijn nog een paar gebouwen uit de koloniale tijd over, maar helaas vallen die in het niet bij alle golfplaten. Bovendien is het aantal hotels en pensions tussen 2000 en 2014 verdubbeld (van 10 naar 20).

De regio valt onder een grootscheeps milieuprogramma. Daarom is het eco-toerisme hier goed van de grond gekomen en worden er diverse mooie **tochten**★ georganiseerd (zie 'Excursies', blz. 187). Wie graag buiten de gebaande paden treedt, kan te voet of met de auto allerlei **zijweggetjes**★★ verkennen die over de heuvels en door de dalen lopen (bijv. richting Gesing, bij het volgende dorp naar links).

In de dorpjes zijn de vrouwen druk bezig om koffiebonen in vijzels fijn te malen, terwijl ze kauwen op sirihpriemen waarvan het sap de grond rood kleurt. Tijdens de oogst, wanneer het zachte groen van de sawa's goudgeel kleurt, liggen de gebundelde halmen langs de weg te wachten totdat ze op de schouder naar het dorp worden gedragen. En overal stijgt een heerlijke geur op van de bedden kruidnagels die in de zon liggen te drogen.

Na het dorp **Kayuputih** (of *Banyuatis*, want de twee wegen komen bij elkaar), waar een enorme **baniaanboom** voor de ingang van een tempel prijkt, voert de weg door een prachtig landschap, met name bij Tunjuk en Bestala, waar zich een weids **uitzicht**★★ ontvouwt op de rijstterrassen en de kokospalmen die her en der langs de sawa's staan.

▶ Sla op weg naar Pupuan links af naar het zuiden via Antosari, of rechts af naar Seririt, Lovina en de noordkust (zie kaarten, blz. 218 en 228-229).

Waterval in de buurt van Munduk

G. Roland/age fotostock

ROND HET BRATAN-MEER: ADRESBOEKJE

Detailkaart (blz. 182)

AANKOMST/VERTREK

Pendelbus

Perama – ☎ (0361) 750 808 - www.peramatour.com. De bussen naar Lovina stoppen onderweg in Bedugul of Candi Kuning. Vertrek vanuit Kuta om 10.00 u (IDR 75.000), vanuit Sanur om 10.30 u (IDR 75.000), en vanuit Ubud om 11.30 u (IDR 75.000). De andere kant op, vertrek om 10.00 u.

Bemo

Er pendelen *bemo* op en neer tussen Denpasar (station Ubung) en Singaraja (station Sukasada). 's Morgens rijden er meer dan 's middags. Wie in Bedugul wil uitstappen, moet dat aangeven. Ze rijden maar zelden over de mooie weggetjes die in de rondrit beschreven staan.

Vanuit Bedugul rijden er *bemo* en *ojeks* richting Munduk, maar dan moet u overstappen in Pancasari. Vertrek op tijd, want na 15.00 u is er bijna geen openbaar vervoer meer.

Auto/Motor

Aangezien het openbaar vervoer nog weinig is ontwikkeld, is het handiger om de streek met een auto of motor te verkennen.

Bedugul ligt aan de weg van Denpasar (50 km) naar Singaraja (30 km).

Munduk is bereikbaar vanaf Bedugul en Lovina Beach (noordkust) via Singaraja (oosten) of Seririt (noordwesten) over een mooie weg die door de bergen kronkelt.

OVERNACHTEN

In **Bedugul** en **Candi Kuning** is een aantal hotels en *losmen* te

vinden die over het algemeen van middelmatige kwaliteit en te duur zijn. Bovendien is het personeel vaak onvriendelijk en het eten niet bijzonder. NB: de restaurants in de hotels gaan meestal heel vroeg dicht.

De botanische tuin beschikt ook over accommodatie, met name het **Guesthouse Ethnobotany** (☎ (0368) 203 32 11 - ☎ - 450.000/IDR 600.000 ☞), dat vier comfortabele huisjes telt, maar niet altijd open is (vraag inlichtingen ter plaatse).

Munduk en omgeving tellen een stuk of tien adressen voor reizigers die op doortocht zijn; afgezien van een paar warongs zijn er alleen maar restaurants in de hotels.

GOEDKOOP

Munduk

Guru Ratna Homestay – In het dorp, volg de borden -

☎ (081) 337 194 398 (mob.) - www.gurur ratna.com - ☎ - wifi - 7 kamers IDR 175.000/385.000 ☞.

Uiterst sobere, maar keurig onderhouden kamers in een dorpshuis uit de koloniale tijd. Gastvrije ontvangst, authentieke sfeer, zorgzaam personeel. Sommige kamers hebben een gemeenschappelijke badkamer. Klein restaurant met terras. Gidsen en informatie over trekkings.

Made Oka – In het dorp, volg de borden - ☎ (081) 805 678 672 - www.munduk-homestay.com - ☎ - wifi - 10 kamers IDR 200.000/350.000 ☞.

Bij het oorspronkelijke koloniale huis zijn mooie nieuwe kamers gebouwd met eenvoudig comfort. De meeste bieden een magnifiek uitzicht, behalve die aan de achterzijde, die u dus beter kunt mijden.

Vertaling	Michèle Schedler, Eef Gratama, Renneke Hellemans
Eindredactie	Karin Evers
Boekverzorging	Asterisk*, Amsterdam
Omslagfoto	Shutterstock/duchy
Oorspronkelijke titel	Bali & Lombok
Oorspronkelijke uitgever	Michelin, Parijs
Uitgevers	Philippe Orain (Michelin, Parijs) Lieven Defour (Lannoo, Tielt) Florence Dyan, Archipel studio
Eindredactie	Catherine Bourzat, Élisabeth Cautru, Anaïs Duraffourg, Gilles Guérard, Marion Lemerle, Philippe Pataud Célérier, Tiphaine Saint-Criq Met medewerking van Dian Novita Seligmann
Redactie	Christelle Le Déan Keppie&Keppie, Varsenare Thierry Lemasson
Grafisch ontwerp	Didier Broussard, Sandrine Delforge
Omslagontwerp	
Cartografie	
Met dank aan	

© Michelin, 2015

© Cartografie: Michelin

© Nederlandse tekst: Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2016

Het redactieteam heeft de grootste zorg besteed aan de samenstelling en de controle van deze gids. Maar omdat de gegevens voortdurend gewijzigd worden, moet de praktische informatie (prijzen, adressen, bezoeken, telefoonnummers, bezienswaardigheden, internet-adressen) worden beschouwd als een aanwijzing. Het is dan ook best mogelijk dat bepaalde info bij het verschijnen van deze gids niet helemaal correct of volledig is. Wij kunnen daar niet verantwoordelijk voor worden gesteld.

Deze gids bestaat voor en door u; u bewijst ons dan ook een grote dienst door eventuele tekortkomingen of vergissingen te melden. Aarzel niet om ons uw opmerkingen en suggesties over de inhoud van deze gids mee te delen. Bij een eerstvolgende bijgewerkte editie zullen wij daar rekening mee houden.

Contactadres

De Groene Reisgids
Uitgeverij Lannoo
Kasteelstraat 97
B-8700 Tielt
degroenereisgids@lannoo.be

De Groene Reisgids
Uitgeverij Terra Lannoo bv
Papiermolen 14-24
NL-3994 DK Houten
degroenereisgids@terralannoo.nl

www.lannoo.com

D/2016/45/222 - NUR 517
ISBN 978 94 014 3118 7

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.